

<https://doi.org/10.62837/2026.2.16>

KÖNÜL HƏSƏNOVA NƏRİMAN
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı
Konul.hasanova@adpu.edu.az
<https://ORCID.org/0001-0001-8795-252X>

POEZİYANIN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR QATINDA İMPİLİSTİK QƏNAƏT TİPİNİN QAVRAMA ŞƏKİLLƏRİ

Açar sözlər: gizli qənaət kimi, yığcamlıq, lakoniklik, frazeologizmlər, dil qənaətinin əsas göstəriciləri, komponentlər arasında qənaət.

Keywords: implicit economy, compactness, laconicity, phraseological units, main indicators of language economy, economy between components.

Ключевые слова: имплицитная экономия, сжатость, лаконичность, фразеологизмы, основные показатели языковой экономии, экономия между компонентами

Giriş

Dünyanın bütün xalqlarının dil mənzərəsində frazeoloji birləşmələr mövcuddur, bunlar ümumilik yaratmaqla bir-birinə oxşar olsalar da birləşmə modellərinin məzmununa, mənasına, implisistliyinə, işlənmə dairəsinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər və bu fərqli əlamətlərinə görə də bu linqvistik göstəriciləri bir dildən digər dilə hərfi tərcümə etmək olmur, sətri tərcümədə isə onlar milli dilə məxsus məna və məzmunu itirir və həqiqi məna bildirən söz birləşmələrinə çevrilir. Türk xalqlarının poetik örnəkləri istər şifahi, istərsə də yazılı şeir şəkilləri heca vəznində yazıldığına görə bunlarla ritmik ölçü-biçiləri gözləmək, onlara düzgün riayət etmək üçün misralarda və bəndlərdə linqvistik qənaət prinsipinin tələblərinə daim nəzarət olunmuş, frazeoloji birləşmələrin gizli tipindən yığcamlığı, lakonikliyi qorumaq və tənzimləmək naminə aktiv istifadə edilmişdir. Frazeoloji birləşmələrin əmr dilində həm açıq, həm də gizli qənaət şəkillərində bəhs edən Azərbaycan dilçisi H.Bayramov doğru olaraq yazır ki, “Məlum olduğu kimi, heca vəzni ilə yazılmış şeirdə bəzi hallarda bu və ya digər misradakı sözlər şeirin nəzərdə tutulmuş ölçüsündən çox hecaya malik olduqda misrada mümkün olan yerdə bu və ya digər sözün müəyyən bir hecasını ixtisar etmək və ya əksinə, misralardakı sözlərin heca kəmiyyəti digər müəyyən bir sözə bir heca artırmaq prinsipindən istifadə edilir. Bununla da şeirin bütün misralarında hecaların miqdarı bərabərləşdirilir. Bu əməliyyat bəzən frazeoloji birləşmələrin komponentləri üzərində tətbiq edilir. Beləliklə də, sabit birləşmələrin komponentləri arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz sintaktik əlaqələr müəyyən dərəcədə fərqli vəziyyətdə çıxış edir və ilk baxışda adama

elə gəlir ki, verilmiş bölgülərdən kənar olan vəziyyət də dildə mövcuddur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal poeziya ilə əlaqədar olub, müstəsna təşkil edir. Buna görə də feili frazeoloji birləşmələrin şəirdə işlədilməsi məsələsi nəzərdən keçirilərkən bu cəhəti yadda saxlamaq lazım gəlir” (1). Tədqiqatçının bu mülahizələrinin doğruluğunu isbat etmək üçün “fikir çəkmək” isim+feil moelli frazeoloji birləşmənin qənaət edilmiş birinci komponentinə diqqət yetirsək görürük ki, mücərrəd anlayış bildirən “fikir” sözü adlıq halda işlənsə də əslində dil şüurunda şəxs paradigmatına görə 3-cü şəxsin təkindəki forması ilə, yəni şəkilçili göstəricisi ilə (onun fikrini çəkmək) inikasına tapır ki, burada yiyəlik halda işlənən söz adlıq halda çıxış etmişdir. Həqiqətən də “fikir” sözünü hal və şəxs paradigmatlarına görə dəyişdikdə bu sözün formasında qənaətlə bağlı müəyyən hallar özünü təzahür etdirir. Məsələn: hal paradigmatına görə: fikir (adlıq hal); fikrin (yiyəlik hal); fikrə (yönlük hal), fikri (təsirlik hal); fikirdə (yerlik hal); fikirdən (çıxışlıq hal) göründüyü kimi hal paradigmatında fikir sözündə ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarında ikinci hecadakı “i” saiti öndə gələn şəkilçilərin tələbi ilə düşür və bu xüsusda fonem səviyyəsində qənaət halı əməli gəlir.

“Fikir” sözünü şəxs paradigmatına görə “mənim fikrim”, “sənin fikrin”, “onun fikri”, “bizim fikrimiz”, “sizin fikriniz”, “onların fikirləri” şəkillərində işlətdikdə də aydın şəkildə görünür ki, üçüncü şəxsin cəmindən başqa yerdə qalan bütün şəxslərdə sözün ikinci hecasında “i” incə saiti düşməklə qənaət halı baş vermişdir ki, poeziyada belə həqiqi söz birləşmələrinin işləklilik intensivliyi olduqca yüksəkdir. Məsələn:

Demirsən yolunda xalqın, vətənin,
Demirsən sanmayaq fikrin donubdur (2, s.41).
O fikrə getmişdi, qəlbində deyən
Qadın mənliyini boğurdu bir qəm (2, s.49).

Birinci və ikinci nümunənin hər ikisində misralardakı hecaların sayı 11-dir və bunlarda çıxış edən birinci tərəfi “fikir” sözlə edilmiş frazeoloji birləşmələri (“fikri donmaq”, “fikrə getmişdi”) olduğu kimi (fikrə) işlədilsəydi dilin norması pozular, misralardakı heca sayının biri artardı, beləliklə də heca kəmiyyətcə 11 deyil, 12 olardı ki, bu da birinci misrada məntiqi qüsur, ikincisində isə ağırlaşma yaradardı. Deməli, qrammatik hal və şəxsə görə paradigmatlar poetik nitqdə məntiqi cəhətdən düzgünlüyə, normalaşmaya xidmət göstərir və burada qənaət prinsipi də çox mühüm rola sahiblənir. Frazeoloji birləşmələrdə ekspilistlik və implisistlik özünü həmin xalq ifadələrinin hansı şəxs haqqında söylənməsində özünü göstərir ki, birinci parçada “fikri donmaq” idiomunda məndən impilist şəkildə anlaşılır ki, söhbət II şəxsin təkindən gedir. İkinci parçada isə III şəxsin təki, yəni “o” şəxs əvəzliyi ekspilist, yəni görünən, açıq vəziyyətdədir.

Türk dillərində ən qədim dövrlərdən “mərsiyyə” sözünə sinonim variant olaraq “ağı” leksik vahidindən folklor örnəklərində bol-bol istifadə edilmiş və birinci komponentini “ağı” sözü təşkil edən “ağı söyləmək”, “ağı demək”, “ağı çağırmaq”

və s. kimi frazeoloji birləşmələr yaranmışdır. Ən qədim folklor mətnlərində də “ağı” sözü hal və paradigmlərində implisistik şəkil alaraq işlənmişdir ki, bunlarda qənaət prinsipinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Məsələn:

Əzizinəm, bay ata,
Yolum düşdü Bayata,
Ozan bir ağı dedi,
Ünü düşdü Bayata (3, s.178).

Məlumdur ki, bayatılar yeddi hecalı olur və bu örnəkdə də hecaların sayı yeddidir. Lakin üçüncü misrada işlənən “ağı” sözündə ismin təsirlik halına mənsub “h” şəkilçisi ixtisar edilərək qənaətli vəziyyət yaradılmışdır ki, əslində təfəkkürümüzdə həmin misra “Ozan bir ağını dedi” şəklində əksini tapır və yaxud digər bir bayatı örnəyinə diqqət yetirək:

Ovçu dursa üz-üzə,
Torun qursa üz-üzə,
Yar evimi onda yıxar,
Dinməz dursa üz-üzə (4, s.80).

Bu bayatının üçüncü misrası beyin aparatında “Yer evimi onda yıxar” şəklində inikası olunur. Lakin örnəyi yaradan xalq tarixən onun yeddi hecalılıq ölçüsünü nəzərə alaraq həmin misradakı “evimi yıxar” frazeoloji birləşməsinin birinci komponentində təsirlik hal şəkilçisini qənaət naminə ixtisar etmiş, həmin misranı yeddi hecalı şəkllə salmışdır ki, bu da məntiqi baxımdan örnəyin strukturuna heç bir xələl gətirməmişdir. Tarixən türk şeir sistemində ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarının adlıq hal yerində işlənməsi məntiqi cəhətdən qanunauyğun hesab edilmişdir.

Poetik mühitdə frazeoloji birləşmələrin tərkibində fonetik və qrammatik dəyişikliklər edərək işlədilməsində söz sənətkarı böyük ixtiyara malikdir və bu baxımdan yanaşdıqda dilimizdə “nida+fel” modelli “ah çəkmək” frazeoloji vahidi vardır. Aşıq Ələsgər qoşmalarının birində bu frazeoloji birləşmənin tərkibindən sözlərini yerini dəyişərək “ah” sözünə təsirlik halın “ı” şəkilçisini artıraraq işlətməmişdir ki, bu da misralardakı heca sayının düzgün alınmasına xidmət göstərmişdir:

Dərdindən xəstəyəm, çəkərəm ahı,
Ölərəm, loğmanın, getmə amandır! (5, s.38)

Əgər birinci misrada söz sənətkarı “ahı” sözünü “ah” şəklində işlətsəydi, misralardakı on birlik heca bölgüsü ona düşərdi və beləliklə də qoşmaya verilən prinsipi pozulardı.

Bəzi şeir mətnlərində atalar sözləri və məsələlərdən ibarət olan cümlə tərkibli frazeoloji vahidlərin tərkibində məqsədəuyğun şəkildə poetik mühitin heca bölgüsünə uyğunlaşdırılmış müdrik kəlamlardan qısaldılmış şəkildə istifadə edilmişdir ki, bunlarda da qənaətin implisistik tipi özünü təzahür etdirir. Məsələn, folklorumuzda “yaman günün ömrü gödək olar” - atalar sözündə şair “olar” feilini

mətnə ixtisar etsə də, pasientin dil şüurunda mexaniki olaraq təsəvvür edilir və nümunəyə diqqət yetirək:

Yaman günün gödək ömrü əridi,
Dağlar, sağ əliniz başıma mənim (6, s.90).

Bu nümunənin birinci misranın əhatə edən atalar sözündə “olar” feilinin buraxılması fikir və duyğularımıza poetik hərarətin gücünü heç də zəiflətmir, əksinə psixofizioloji enerjimizə qənaət yolu ilə onu daha da yüksəldir.

Rəng bildirən sifətlərin bəziləri tarixən substantivləşərək frazeoloji birləşmə yaradıcılığında mühüm rol oynamış və müasir poeziyada “boz” sifəti “bozarmaq” “qəzəblənmək” anlamında, “boz olmaq” frazeoloji birləşməsi birinin üzvə “ağ olmaq” mənasında işlənir. Məsələn:

Baxanın baxmaz olar,
Üzlər dönüb boz olar,
Saya salan az olar -
Yerin çökəklikdirsə (7, s.43).

Birinci misrada təsdiq və inkarda çıxış edən “baxanın, baxmaz” feillərinin arasında “adam” leksik vahidinə isimləşmə ilə əlaqədar olaraq qənaət olunmuş və bu ifadə “boz olmaq” frazeoloji birləşməsinə də mətnin məzmununa uyğun məntiqi cəhətdən uyğunlaşdırılsa da o, impilisistik vəziyyətdədir, lakin təsəvvürdə vizual olaraq əks olunur. Ümumiyyətlə, linqvistik qənaətin ekspilisistik və impilisistik cəhətlərinin frazeoloji birləşmələr üzrə linqvokulturoloji istiqamətdə apararkən onları həm qohum dillərin, həm də yadelli dillərin faktik materialları üzrə müqayisə edib, maraqlı və məntiqli elmi ümumiləşdirmələr əldə etmək mümkündür. Qeyd etdik ki, “boz” sözü rəng bildirir və bu anlamda on bir fonetik variantları ilə ən qədim dövrlərdən çağdaş zəmanəmizə qədər türkcələrdə işlənir. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində “boz” şəklində (8, s.50) çıxış edən və rəng bildirən bu söz əski türk, çağdaş türk, Azərbaycan, qaqauz, krım-tatar, kabardibalkar, qırğız, qazax, noqay, uyğur dillərində həmin səs tərkibi ilə Orxon-Yenisey abidələrinə, uyğur və altay dillərinin dialektlərində “boz”, altay ədəbi dilində qumuqcada “poz”, başqırd və tatar dillərində “buz”, tatar dilinin dialektlərində “büz”, türk dilinin dialektlərində “moz”, türk dilinin və altaycanın bəzi dialektlərində “bor”, altay ədəbi dilində “boro”, xakas dilində “pora”, yakut dilində isə “sonu”, sağır-nun samiti ilə işlənərək “boron” şəklində çıxış edir və bütün bu göstərilən dillərdə “çal”, “boz”, “kəlağ”, “tutqun”, heycanlarda rəng “ağımtıllı boz”, “ağaçalar”, “ağ”, “torpaq rəngi” mənalarını bildirir və ingilis dilində boz sözü “grey” şəklində işlənir (9, 167). “Boz” sözü rus dilində “серый” (10), ispan dilində “gris” (11), alman dilində “grau” (12), fransız dilində “gris” (10) formalarında fərqli şəkildə işlənsə də ifadə etdiyi mənanaya görə hər bir millətin özünün nümayəndəsinin təfəkkürünə görə eyniyyət vardır. “Boz” sözünə “la” şəkilçisi artırılaraq yeni bir kəlmə - “bozla” feili qohum türk dillərində ən qədim dövrlərdən işlənmiş, hazırda bəzi türkcələrdə arxaikləşsə də

dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, əski türkcədə, şumercədə tarixən çıxış etmiş “bozla” feili Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (13, s.42), türk dilinin bəzi dialektlərində “bozna”, qırğız və qazax dillərində “bozda”, qırğız dilinin dialektlərində “bozdo”, altay dilində “posto”, “başqırd” ədəbi dilində “buzla”, xakas dilində “musta” fonetik variantlarında işlənərək “bağırmaq” “nəriləmək”, “böyürmək” (heyvanlar haqqında), “ağlamaq”, “hönkür-hönkür ağlamaq”, “göz yaşı tökmək” mənalarında işlənir. “Bozla” sözünün frazeoloji birləşmə yaradaraq “ağı demək” mənası türkcələrdən yalnız noqay dilinə məxsusdur. “İniltili səslə yalvarmaq” anlamı isə təkcə altay türkcəsinə aiddir (9, s.168). “Bozla” sözü müxtəlif sistemli dillərdən olan ingiliscədə “roar”, ruscada “серый” şəklində işlənərək elə “boz” mənasını bildirir, yəni “bozla” sözü türkcələrdə idiomatikleşdiyindən qohum olmayan dillərə hərfi yolla tərcümə edilə bilmir. Tədqiqatçı A.İsgəndərova da düzgün olaraq qeyd edir ki, “Həyat tərzə yaxın olan xalqların konseptosferləri yaxın olur (amma yenə də tam üst-üstə düşmür), həyat tərzləri kəskin fərqli olan xalqların konseptosferi də kəskin fərqləri olur. Başqa dilə tərcümə zamanı qrammatik yenidənqurma adətən söz birləşməsi ilə məhdudlaşır” (14, s.20-21). O ki, qaldı şeir mətnində çıxış etmiş (biz olmaq) frazeoloji birləşməsinə o türksistemli dillərdə eyni formada və eyni mənada işlənsə də onu hərfi baxımdan yadelli dillərə tərcümə etmək mümkün deyildir. N.A.Baskanov düzgün olaraq yazmışdır ki, “Türk dilləri bir-birilə o qədər yaxındır ki, çuvaşlar və yakutlar müstəsna olmaqla, bütün türkdilli xalqlar xüsusi çətinlik çəkmədən bir-birilə danışır və bir-birilərini başa düşürlər. Bütün türk dilləri öz lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu və fonetik strukturası etibarilə vahid bir qohum dil qrupunda birləşir” (15, s.11). Türkoloq bunun ardınca eyni xamanda tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərdə bütün qrammatik kateqoriyaların ümumilik yaratdığını, lakin qohum türkcələrdə müxtəlif sistemli dillərin idiomatikasında kəskin fərqlərin olduğuna və buna görə də həmin dil vahidlərinin bir dildən digər dilə tərcümə edilməsinin qeyri-mümkünlüyündən də bəhs etmişdir (15, s.13).

Nəzərə alsaq ki, cümlə formalı frazeoloji birləşmələr tarixən atalar sözü və məsəllərdən törəmişdir onda onların hazırkı vəziyyətdəki strukturu ilə təsəvvürdə əks olunduğu formaları müqayisə etsək, görərik ki, onlar maksimum səviyyədə nə qədər yığcamlaşdırılsa, qısalaşdırılsa da yenə də onda qənaətli fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik elementlər özünü təzahür etdirir ki, bunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirməklə aydın şəkildə görmək olar:

Atalar sözləri və məsəllər

Yarandığı dövrdəki şəkilləri Qənaət prinsipi əsasında təsəvvürdə əks olunan şəkilləri

Ox atıb yayını gizlətməzlər

Ox[unu] atıb yayını gizlətməzlər

İsti aşı soyuq su qatmazlar

İsti aş[ına] soyuq su[yu] qatma

Adam altından söz,
qazan altından köz Adam[ın] altından söz,
qazan[ın] altından köz.
Adamı başdan, ağacı yaşdan Adamı başdan [tanıyrlar], ağacı yaşdan
[tanıyrlar].
Ağız açdı, gövhər saçdı Adam ağız [nı] açdı, gövhər saçdı
Ağıl yaşda deyil, başdadır [Adamın] ağıl[ı] yaş[ın]da deyil, [onun]
baş[ın]dadır.
Ağıllı fikir eləyincə, dəli vurdu çayı keçdi Ağıllı adam fikr [i] eləyincə, dəli
[adam] vurdu çayı keçdi
Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin [Adamın] alim olmağı[ı] asandı,
[adamın] adam olmağı çətin [dir].
Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü Analı qız [övladının] özü
böyüyər, anasız [övladın] sözü [böyüyər].
Arığın nə işi var qoruqda, vurub qıçını sındıralar Arıq [adamın] nə işi [var]
qoruqda, [qoruqçu da] vurub qıçını sındıra
Atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun belə gülməşəkər [Sənin]
atan soğan [dır], [sənin] anan sarımsaqdır, [bəs] sən hardan oldun belə gülməşəkər
Altmışında zutnaçılıq öyrənən gorunda çalar Altmış [yaşında] zurna [musiqi
alətində çalmağı] öyrənən gor [evində] çalar
Azdan az demişlər, çoxdan çox Azdan az demişlər, çoxdan [da] çox
[demişlər]
Bablı adam babını tapmasa, günü ah-vayla keçər Bablı [adam] babı [adamı]
tapmasa, [onun] günü ah-vayla keçər
Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar Bağa [yaxşı] baxarsan bağ olar,
[pis] baxarsan dağ olar
Bəxsiz var tümən-tümən, hesab var qəpik-qəpik Bəxsiz var [dır] tümən-
tümən [dir], hesab var [dır] qəpik-qəpik [dir].
Bir dəli bir quyuya daş atdı, yüz ağıllı çıxarammadı Bir dəli bir quyuya daş[ı]
atdı, yüz [nəfər] ağıllı çıxara [bilmədi]
Biri ölməsə, biri dirilməz Bir [nəfər] ölməsə, bir [nəfər] dirilməz
Qazan qarası gedər, üz qarası getməz Qazan [ın] qara [rəngi] gedər, üz [ün]
qara rəngi getməz
Qaşın düzəltdiyi yerdə gözünü çıxartdı [Adamın] qaşın[ı] düzəltdiyi
yerdə [vurdu] gözünü [də] çıxartdı
Quş dimdiyindən tələyə düşər, insan dilindən Quş dimdiyindən tələyə düşər,
insan dilindən [tələyə düşər]
Qurddan qorxan qoyun saxlamaz Qurddan qorxan [adam] qoyun[u]
saxlamaz

Qohum gəlməyə-gəlməyə yad olar, yad gələ-gələ qohum Qohum gəlməyə-gəlməyə yad olar, gələ-gələ qohum [olar]

Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit Qızım, [sözü] sənə deyirəm, gəlinim, [sözü] sən eşit

Qızınmadıq istisinə, kor olduq tüstüsünə Qızınmadıq [ocağın] istisinə, kor olduq [ocağın] tüstüsünə

Dəm dəm gətirər, qəm qəm Dəm dəm[i] gətirər, qəm [də] qəm [i]

Diri hay verməz, ölü də pay Diri [adama] hay[ı] verməz, ölü də [adama] pay[ı] [verməz]

Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş Əkəndə yox[dur], biçəndə yox[dur], yeyəndə orta qardaş

İgidin igiddən bir ehtiyatı artıqdır İgid [adamın] igid [adamdan] bir ehtiyatı artıqdır

Cədvəlin sağ tərəfində verdiyimiz atalar sözləri və məsəllərin bərpa strukturlarından da görüldüyü kimi, müdrik kəlamlar tarixən nə qədər və lakonik şəkildə yaradılsa da, yenə də onların tərkibində qənaətlə bağlı ellipsizləşmədən doğan dil elementləri fonomorfoloji, leksik, sintaktik səviyyələrdə qaldırır ki, onları da dil-şüurunun köməyi sayəsində yerlərinə restavrasiya etmək olur. Dünyanın dil mənzərəsində əksər atalar sözləri və məsəllərin tarixən formalaşmasında əksər frazeoloji birləşmələr aktiv iştirak edərək idiomatikliyi daha da gücləndirmişdir və bunlar poeziya dilində aktiv çıxış edərək bədii-estetik obrazlılıq keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə xidmət göstərmişdir. Məsələn:

Üz vermə nadana, üz vermə pisə,

Axır qəlbin də inciyə, ya küsə.

Ot kökü üstə bitər, əsli nə isə,

Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz (16, s.90).

Bu qoşmanın bir parçasının birinci misrasında iki dəfə təkrar işlədilən “üz vermə” frazeoloji birləşməsi “üz verəndə astar istər” – atalar sözünün tərkibində bir element kimi çıxış edərək özünün məcazilik keyfiyyəti ilə müdrik kəlamı da bir daha idiomatikləşdirmiş və burada da qənaətin linqvistik qəlpələri gizli şəkildə beyində özünün əksini tapır, yəni “üzü[nü] verəndə astarı[nı] da istər” – şəkildə canlanır ki, bunu dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti zəminində təkrarlamaq olur. Şeir bəndində “üz vermə” frazemində və ümumilikdə mikromətndəki morfoloji və leksik səviyyələrdə, yəni hal, şüxs paradıqmaları üzrə baş vermiş qısalaşmanı aradan qaldırıb, təsəvvürdə əks olunan bütöv formasını versək, o belə alınacaqdır: [sən] üzü [ü] vermə nadana, [sən] üzü [ü] vermə pisə, [sənin] axır qəlbin ya inciyə, ya küsə, ot [özünün] kök[ünün] üstə bitər, əsli nə isə, [sən] yovşan [ı] bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Tarixən maksimum yığcamlaşdırılmış şəkildə yaradılmış andlar, alqışlar, qarğışlar tərkib etibarı ilə ikikomponentli, üçkomponentli və s. olmaqla şeir mətnlərində geniş intensivlik işlənmə dairəsinə məxsusdurlar. Məsələn:

Afərin, şarlatan rəhbərə bir bax,
Vətəni yadlara bunlar satacaq [17, s.82].

Birinci misrada qənaət halına uyğun olaraq istehzal şəkildə çıxış etmiş “afərin” ifadəsindən sonra “adam” sözü “vizual olaraq” təsəvvürdə insanı tapır. “Sən öl” ikikomponentli anddan ibarət frazeoloji birləşmə şeir mətnlərində tək-tük hallarda işlənir və bu ifadə daha çox doğruluğu, düzgünlüyü təbliğ etmək üçün istifadə edilir. Həxcmə bu ifadə kiçik olsa da, onun alt qatında böyük mənalara ifadə eədn bütöv bir mətn dayanır. Belə ki, “sən öl” frazemnin yaranışının xalq qaçaq Nəbinin həbs ediləndə başına gəlmiş bir hadisə ilə əlaqələndirərək belə bi hekayə düzəltmişlər: “Qaçaq Nəbi həbs ediləndə Şıxlar kəndindən onun Bozatını oğurlayırlar. Həbsdən azad olunandan sonra Nəbi atın oğurlanmasında şübhələndiyi Həsənini çağırtdırır. Həsənli Qurana üç dəfə əl basır ki: – Bu Quran haqqı, sənin atından mənim xəbərim yoxdur. Nəbi qağa keçib deyir: – Əşi dayanın, bunun andı başqadır. Həsənli, de “sən öl” atın oğurlanmasından xəbərim yoxdur, arxayın olum gedim. Həsənli deyir: – Nəbi, dünya-aləm sənə qurban, niyə “sən öl” deyirəm. Atı mən aparmışam”. Ən böyük qanlar, mürəkkəb cinayətlər də çox zaman “sən öl” andı ilə aydın edilmişdir (16, s.180).

“Başa düşmək” – anlamaq, “qulaq asmaq” – dinləmək, “xəyala dalmaq”, “fikrə getmək” – düşünmək və s. kimi frazeoloji birləşmələrin özləri iki sözlə ifadə olunub, maksimum qənaətə uyğun şəkildə formalaşdırsa da, lakin onların qarşısındakı göstərdiyimiz mənalara daha qənaətli şəkildədirlər. Məs: “anlamaq” sözü dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti fonunda rusca “понять” (10), ingiliscədə “understand” (10), fransızcadə “compréhension” (18), almançada “erkenntnis” (19) söz formalarında çıxış etsə də, məna baxımdan dünyanın dil mənzərəsindəki sözlərlə üst-üstə düşür.

Poeziyada əsasən linqvokulturoloji aspektdə qənaət prinsipi qrammatik hal və şəxs paradıqmalarında özünü göstərir ki, həmin frazeoloji birləşmələrdən sonra müəyyən suallar verməklə onları aşkara çıxarmaq mümkün olur. Məsələn, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən “öc almaq” frazeoloji birləşməsi “kimdən?” sualına cavab verir ki, bu da insana aid olan şəkildə işlədildəndə “düşməndən” sözünün buraxılması ilə özünü nümayiş etdirir, qənaət prinsipinin həmin sözlə ifadəsi dil-şüurunda təsəvvürə gətirilir.

H.Bayramov bir sıra frazeoloji birləşmələrin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır ki, “Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin bəziləri qohum olmayan dillərdə də eyni leksik tərkibə malik olub, eyni mənada işlədilir. Fərq həmin sabit birləşmənin hər bir dilin öz sözü ilə işlədilməsidir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”-da “barmağını ısırmaq” şəklində işlədilmiş və müasir Azərbaycan dilində “barmağını dişləmək” formasında mövcud olan frazeoloji vahid fransız dilində “sen mordre les dagts” (20, s.359); rus dilində «кусать себе локты» (21, s.218); özbək dilində “burnini tuşlab kolmok” (22, s.91), yəni isim

komponentini fərqli şəkildə işlədir. Azərbaycan dilində “kömək etmək” mənasında olan “iəl uzatmaq”, ispan dilində “dar el brazo a alugien” (23, s.562) (hərfən uzatmaq əl), əl altından (gizli mənasında) – de bajo de la mano (23, s.562) (hərfən altından əl); Azərbaycan dilində “özünü ələ almaq”, ingiliscə “take oneself in hand” (24, s.501), “yaman günlərə düşmək” “fall on evil days” (24, s.241); Azərbaycan dilində “intiqa almaq”, almanca “rache nehmen” (25, s.603), “başını itirmək – den korf verilerin” (25, s.433) şəklində eyni leksik tərkib və mənaya malik frazeoloji vahidlərdir (1, s.66). Şübhəsiz ki, qohum olmayan dillərdə frazeoloji vahidlərin açıq və gizli şəkillərini bir-biri ilə müqayisə etməklə onlarda özünü təzəhr etdirən və qavrayışla bağlı frazeoloji olannılısə qənaətli vəziyyətləri üzə çıxarmaq mümkündür.

Nəticə. Poetik kommunikativlikdə mətnin yaranışı eksplisitlik, qavranılması isə frazeoloji vahidlər üzrə əsasən implisitlik şəkildə olur və bunların hər ikisini bir-biri ilə müqayisəli şəkildə nitq mühitində müqayisə etdikdə aydın şəkildə görünür ki, frazeoloji vahidlərdə fonomorfoloji, leksik, semantik, sintaktik qənaətin təzəhr şəkilləri dərk etmə prosesində öz inikasını tapır, onlar quruluşlarına görə nitq aktında fərqli şəkildə özünü nümayiş etdirərək, əsasən bədii mətnin yığcamlığına, lakonikliyinə xidmət göstərərək spesifik əlamətlər qazanır.

Ədəbiyyat

1. Bəyramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1997, 176 s.
2. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, 224 s.
3. Həkimov M. “Aşıq sənətinin poetikası”, Bakı, “Səda”, 2004, 608 s.
4. Yerevanlı Ə. “Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri”, Yerevan, 1958, 203 s.
5. Aşıq Ələsgər “Seçilmiş əsərləri”, Tərtib edən İ.Ələsgərov, Bakı, Elm, 2005, 306 s.
6. Azəroğlu Balaş “Sinəm Savalan dağıdır”, Bakı, “Yazıçı”, 1986, 267 s.
7. Məmməd Aslan, “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, “Avrasiya Press”, 2006, 320 s.
8. Kaşğari M. “Divanü-lüğati-it-türk” IV cild, Bakı, Ozan, 2006, 610 s.
9. Hüseyinli N. Məmmədova J. “Türk dillərinin geneologiyası Lumer və türk leksik paralelləri”, Bakı, “Nağıl evi”, 2012, 356 s.
10. https://az.glosbe.com/boz_sözünün_rus_dilinə_tərcüməsi
11. Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. sözünün ispan dilində tərcüməsi
12. <https://www.lingohut.com> alman dilində
13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı 1964, 410 s.
14. İsgəndərova A.R. Diskursun leksik, qrammatik və linqvokulturoloji aspektləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə) Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın aftorefatı, Bakı 2023, 28 s.

15. Баскаков Н.А. Структура тюркских языков сравнительно со структурой русского языка. Стенографический отчет: Межреспубликанская научная конференция по вопросам преподавания русского языка в национальных школах. Ташкент, 1958.
16. Azərbaycan folkloru antologiyası. İkinci kitab, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1968, 280 s.
17. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1955, 302 s.
18. <https://tr.glosbe.com>
19. <https://tr.bab.la>.
20. Французско-русский фразеологический словарь (сост. В.Г. Чак, И.А. Кунина и др.). Москва, 1963.
21. Фразеологический словарь русского языка под ред. А.И. Молоткова. Москва, 1967.
22. Узбекско-русский словарь. Москва, 1959.
23. Испанско-русский словарь. (под ред. Р.В. Кельина). Москва, 1966.
24. Англо-русский фразеологический словарь (сост. И.А. Кунин). Москва, 1966.
25. Немецко-русский фразеологический словарь (сост. Л. Бинович).

HƏSƏNOVA K.

**POEZIYANIN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR QATINDA
İMPİLİSTİK QƏNAƏT TİPİNİN QAVRAMA ŞƏKİLLƏRİ
XÜLASƏ**

“İmpilistik” termini alınma söz kimi Azərbaycan nəzəri dilçiliyində keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından işlənməyə başlamış və mənası dilimizdə tərcümədə “gizli” deməkdir. Frazeoloji birləşmələr dünyanın dil mənzərəsində yarandığı ən qədim dövrlərdən üzü bəri özündə fonm, morfüm, söz səviyyələrində qənaət prinsipini ehtiva etdirərək günümüzdə gəlib çıxmış, poetik mühitdə obrazlılıq vasitəsi kimi aktiv hərəkət edərək misralar və bəndlərdə sözlərdə və söz birləşmələrində heca kəmiyyətinin tənzimlənməsinə xidmət edir və anlam, qavrama aparatında özlərinin bütöv strukturlarını nümayiş etdirməklə onların bütün növ və tiplərində komponentlər arasında inikasını tapır. Bədii-estetik dil vahidləri kimi feil+isim, isim+isim, sifət+feil, zərf+feil, isim+feil və s. modellərdən olan frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasında qənaət prinsipinin özünü intensiv nümayiş etdirməsi poeziya mətnləri üçün olduqca səviyyəvi olduğuna görə onun şeirdə təzahür şəkillərinə, impilistik vəziyyətlərini nəzərdən keçirmək zəruriyyəti meydana çıxır.

HASANOVA Konul

**PERCEPTUAL FORMS OF THE IMPLICIT ECONOMY TYPE IN THE
LAYER OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN POETRY**

ABSTRACT

The term “implicit”, as a borrowed notion, began to be used in Azerbaijani theoretical linguistics in the mid-1990s and in translation means “hidden.” Phraseological units, since the most ancient periods of their emergence in the linguistic worldview, have embodied the principle of economy at the levels of phoneme, morpheme, and word, and have reached our time preserving this feature. In the poetic environment, actively functioning as a means of imagery, they serve to regulate the number of syllables in words and word combinations within lines and stanzas, and, by demonstrating their holistic structures in the sphere of meaning and perception, reflect interactions among components in all their types and forms. Since the intensive manifestation of the principle of economy between the components of phraseological units built on models such as verb + noun, noun + noun, adjective + verb, adverb + verb, noun + verb, etc., as artistic-aesthetic language units, is highly characteristic of poetic texts, it becomes necessary to examine the forms of its realization in poetry and its implicit states.

ГАСАНОВА К.

**ФОРМЫ ВОСПРИЯТИЯ ИМПЛИЦИТНОГО ТИПА ЭКОНОМИИ В
СЛОЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ ПОЭЗИИ**

АННОТАЦИЯ

Термин «имплицитный» как заимствованное понятие начал употребляться в азербайджанской теоретической лингвистике с середины 1990-х годов и в переводе означает «скрытый». Фразеологические сочетания, с древнейших этапов своего формирования в языковой картине мира, вобрали в себя принцип экономии на уровнях фонемы, морфемы и слова и в таком виде дошли до наших дней. В поэтической среде, активно функционируя как средство образности, они служат регулированию количества слогов в словах и словосочетаниях внутри строк и строф и, демонстрируя свою целостную структуру в сфере значения и восприятия, находят отражение во взаимоотношениях компонентов во всех своих видах и типах. Поскольку интенсивное проявление принципа экономии между компонентами фразеологических сочетаний, построенных по моделям глагол + существительное, существительное + существительное, прилагательное + глагол, наречие + глагол, существительное + глагол и др., как художественно-эстетических языковых единиц, является весьма характерным для поэтических текстов, возникает необходимость рассмотрения форм его проявления в поэзии и анализа имплицитных состояний.

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov